

תורת הקורא

הוראות מפורטות לבעלי קריאה

הלכות ומנהגים, דיוקים ודקדוקים, הערות ובירורים, חילופי נוסחאות, הקשורים בקריאת פרשת השבוע

גליון מאמרים מס' 5

מאמר עשרת הדברות

גליון זה יו"ל ע"י מכון 'טעמי תורה'

תודה לכל העוזרים והמסייעים שגליון זה יראה אור
© כל הזכויות שמורות, ניתן לצלם ולהדפיס כמות שהוא ללא שינוי

הערות, הארות, ביקורת, שאלות, רעיונות, וכן תרומות להשתתפות
בהוצאות הגליונות, יתקבלו בברכה במכון
כמו"כ אפשר לשלוח בקשה לקבלת הגליונות במייל
מייל: tameytora@gmail.com פקס: 153775150494

בענין הטעם העליון והתחתון בעשרת הדברות

עדין סיון תשע"ח

בניקוד כיצד, כגון תיבות 'על פני', 'מתחת', שבטעם התחתון מוטעמות באתנחתא וסוף פסוק, ולכן ניקוד הנו"ן והתי"ו משתנה לקמץ ומנוקדות 'על פני', 'מתחת', בדרך המקרא שבאתנחתא וסוף פסוק הפתח משתנה בהם לקמץ. בטעם העליון שהדיבור נקרא כולו בפסוק אחד, ולכן תיבות אלו אינן מוטעמות באתנחתא וסוף פסוק, מנוקדות הנו"ן והתי"ו 'על פני', 'מתחת', בפתח, בדרך ניקוד תיבות אלו כשאינן מוטעמות באתנחתא וסוף פסוק.

בדגש ורפה כיצד, כגון בתיבות 'לא תנאף', 'לא תגנב', שבטעם העליון תיבות 'לא' מוטעמות בטעם מפסיק, ולכן התי"ו שבתיבות 'תנאף' ו'תגנב' דגושה, שאותיות בגדכפ"ת בראש תיבה דגושות בדגש קל. בטעם התחתון שתיבות 'לא' מוטעמות בטעם מחבר, התי"ו שאחריהן רפה, שהלא כאשר באה אחת מאותיות בגדכפ"ת בראש תיבה אחר תיבה המוטעמת בטעם מחבר ומסתיימת בהברה פתוחה, האות תהיה רפה.

ב. מתי קוראים בטעם העליון ומתי בתחתון:

יש כמה דעות מתי קוראים בטעם העליון ומתי בטעם התחתון, ושלוש מהן נהוגות למעשה בקהילות ישראל השונות.

דעה א': בקריאה בציבור קוראים בטעם העליון המחלק את הפסוקים לפי הדברות, ויחיד הקורא לעצמו קורא בטעם התחתון המחלק לפי חלוקת הפסוקים הרגילה.^א

דעה ב': בקריאת התורה בחג השבועות קוראים בטעם העליון, ובקריאות בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן קוראים בטעם התחתון, והיחיד לעולם קורא בטעם התחתון.^ב

בטעם העליון, ובדברי קהילות העיד שכן המנהג בפרנקפורט. וכן משמע לפום ריהטא מדברי החתם סופר (שו"ת יו"ד ח"ב סי' ר"ט) שכן נהגו במקומו.

^א כן כתב בנהג כצאן יוסף (פר' יתרו), שלמנהג זה היחיד קורא בטעם התחתון לעולם, ואף בשבועות.

^ב כן הוא מנהג חלק מקהילות אשכנז, וכמו שנקטו חלק מגדולי האשכנזים שעסקו בזה; החזקוני (שמות כ' י"ד), המשאת בנימין (שו"ת סימן ו'), וכן כתבו הנחלת יעקב, והאליה רבה (ריש סימן קמ"ב), והמנחת כליל (שמות כ').

וכן בשולחן ערוך הרב ובביאור הלכה (סימן תצ"ד) הביאו בפשיטות כמנהג זה, אך הוסיפו את מנהג ספרד בשם יש נוהגין.

וכן בנהג כצאן יוסף (בפר' יתרו, ובתנ"ח שבועות) העיד שהמנהג בפרשת יתרו לקרוא בטעם התחתון, וכן העיד רז"ה שכן נוהגים בכל ארץ אשכנז ופולין.

ובמשאת בנימין כתב שמנהג ישראל לקרוא רק בחג השבועות בטעם העליון, אלא שיש חזנים שאינם יודעים וקוראים תמיד בטעם העליון, וז"ל: ובאמת שהארכתי במקום שהיה לקצר מפני הקנאה כי קנא קנאתי לשמו יתברך בארצות הללו בדור הזה שרובא דרובא מהחזנים אינם יודעין בקריאת

בעשרת הדברות קיימות שתי מערכות טעמים, האחת נקראת 'טעם עליון', והאחת נקראת 'טעם תחתון'. ויש להבין סיבת השינויים בנייה, ומתי קוראים בכל אחת מהן, ולמה נוסדו שתי מערכות הטעמים, והשיטות השונות בחלוקת העליון והתחתון, וכל אלו יבוארו היטב בעז"ה במאמר זה.

א. החילוקים בין הטעם העליון לתחתון, וסיבתם:

בעשרת הדברות הכתובים בפרשת יתרו (שמות כ' ב') ובפרשת ואתחנן (דברים ה' ו'), ישנן שתי מערכות טעמים, השונות זו מזו בטעמים, בניקוד, ובדגש ורפה. סיבת השינויים הללו משום שהאחת (הנקראת 'טעם עליון') מחלקת את הפסוקים לפי הדברות כך שיהיה כל דיבור בפסוק בפני עצמו, בין אם הדיבור ארוך מאד, ובין אם הדיבור קצר מאד. והאחרת (הנקראת 'טעם תחתון') מחלקת את הפסוקים כדרכם בכל התורה, דיבור ארוך מחולק לכמה פסוקים, ודיבורים קצרים מצטרפים לפסוק אחד. וחילוק זה שבאורך הפסוקים, גורם לחילוקים בטעמים, בניקוד, ובדגש ורפה.

בטעמים כיצד, כגון דיבור 'זכור את יום השבת', בטעם התחתון הוא מחולק לארבעה פסוקים, והתיבות 'לקדשו', 'מלאכתך', 'בשעריך', 'ויקדשהו', מוטעמות בסוף פסוק. אך בטעם העליון שהדיבור כולו נקרא בפסוק אחד, אי אפשר שיבואו בו סופי פסוקים פרט לסוף פסוק שבסוף הדיבור, שהוספת סוף פסוק באמצעו תחלקו לשני פסוקים, ולכן תיבת 'לקדשו' מוטעמת ברביע ולא בסוף פסוק, וממילא תיבת 'השבת' שלפניה לא מוטעמת בטפחא, שאין הטעם טפחא בא אלא לפני אתנחתא או סוף פסוק. וכן שאר השינויים בטעמים נגרמים מחמת השינוי באורך הפסוקים.

^א הטעמים המפסיקים ביותר בפסוק, שהם סוף פסוק ואתנחתא, גורמים לשינוי ניקוד האות המוטעמת, וכגון במקום 'שמים', באתנחתא וסוף פסוק מנוקד 'שמים'. 'אָרֶץ'-'אֶרֶץ'. 'מִצְרַיִם'-'מִצְרָיִם'. 'לֵילָה'-'לַיְלָה'. ובמסכת נדרים (ל"ז ע"ב) מבואר שדין זה הוא הלכה למשה מסיני (ועיין שם בר"ן ד"ה מקרא סופרים, ובפי' הרא"ש ד"ה מקרא סופרים, ובתוס' ד"ה מקרא סופרים, ובתנ"ח הב"ח אות א').

^ב כן הוא מנהג ספרד, וכמו שנקטו כל גדולי הספרדים שעסקו בזה; ר' יעקב אבן חביב (עין יעקב ירושלמי שקלים פרק ו'), אור תורה (פרשת יתרו), וכן העיד רז"ה (שער תפילה סימן שכ"ה) שכן נוהגים הספרדים.

וכן גם מנהג חלק מקהילות אשכנז, וכמו שנקטו חלק מגדולי האשכנזים שעסקו בזה; כן הוא בפירוש הרוקח על התורה (פרשת יתרו, בכל הנראה חיבור זה לא חובר ע"י הרוקח אלא ע"י אחד מתלמידיו, ומ"מ הוא שייך לחוג חסידי אשכנז), וכן הביא בלקט יושר (עמ' ז') בשם רבו בעל תרומת הדשן.

ויש עוד מבני אשכנז שנקטו כמנהג זה; הבחור, היעב"ץ (לוח ארש סימן חס"ב, סידור עמודי שמים), סייג לתורה, אהל משה.

וכן במכתב מאליהו (על האור תורה) העיד שבוילנא המנהג לקרוא בציבור תמיד בטעם העליון, ובמנהגות וורמייזא (ליקוטים) כתב שמנהג וורמייזא לקרוא תמיד

דעה ג': לעולם קוראים אך ורק בטעם העליון^ה.

דעה ד': תמיד יש לקרוא בטעם התחתון, והטעם העליון אין מטרתו לקריאה כלל^ה.

דעה ה': את עשרת הדברות הכתובים בפרשת יתרו יש לקרוא בשבועות בעליון, ובפרשת יתרו בתחתון. ואת עשרת הדברות הכתובים בפרשת ואתחנן יש לקרוא בציבור בעליון וביחיד בתחתון^ה.

ג. מתי ומדוע נוסדו שתי מערכות הטעמים:

הטעם המקובל למציאות שתי מערכות הטעמים הוא, שהיתה מחלוקת בין מסורת בני ארץ ישראל למסורת בני בבל בחלוקת הפסוקים^ה, שבני ארץ ישראל קראו לפי חלוקת הטעמים הרגילה, ובני בבל חילקו את הפסוקים לפי הדברות. ואע"פ שאנו נוהגים בענייני מסורה כבני ארץ ישראל, וא"כ היה עלינו לקרוא תמיד בטעם התחתון, בזה התקבלה גם המסורה של בני בבל לקריאה בזמנים מסוימים^ה. ויש ראיות רבות לטעם זה^ה.

התורה בין ימין ושמאל ופרשת עשרת הדברות קוראין בסדר יתרו ובסדר ואתחנן בשבת שלהן כמו שקוראין ביום מתן תורה וכו' (אולם יש להעיר שלפי המובא לעיל (הערה ב') מהרזק והלקט יושר ועוד, אין הכרח שנהגו כן החזנים משום טעות, אלא נראה יותר שבתפוצות אשכנז נהגו בשני המנהגים במקביל, והיו מקומות שנהגו כך והיו מקומות שנהגו כך).

וכתב ר"ה במאמרו על טעם עליון ותחתון (נדפס בסוף חומש מאור עינים שמות, ובסוף פירוש הבנת המקרא שמות), שמדברי חזקוני ומשאת בנימין ונחלת יעקב מוכח שמנהג בני אשכנז מעולם היה לקרוא בטעם העליון רק בשבועות. ועכשיו רובם תפשו במנהג ספרד שהביא אור תורה. ונראה שהחזיקו בדעה זו יותר משום הקושיא שהביא רש"ד על מנהג אשכנז, מדוע הונחו שתי הנגידות גם בפרשת ואתחנן אחר שאין קוראים בהם כלל בשום פעם, וטענה זו מתעצמים בה הספרדים על האשכנזים. עכ"ד (ואכן משום טענה זו כתב העי"ץ שמהורהרת במנהג הספרדים. אולם עצם דברי ר"ה שכן היה מנהג אשכנז מעולם, אינם מוכרחים, ומדברי הרזק והלקט יושר מוכח שחלק מתפוצות אשכנז נהגו גם במנהג השני). ועיין במנהג ה' ובהערה ז' שם, שמנהג זה חודש משום טענה זו.

ועל עצם הטענה ישנם כמה תירוצים, רש"ד תירץ שבשבועות אין חיוב לקרוא דווקא בדברות שביתרו, אלא אפשר לקרוא גם בדברות שבואתחנן, ולכן הונחו שתי מערכות הטעמים גם שם, והשיגו ר"ה שמפורש בגמ' (מגילה ל"א ע"א) שיש לקרוא בשבועות בדברות הראשונות דווקא. ור"ה תירץ שהונחו להורות על אופן חלוקתם לעשרה, אך לא שנקראים כן. ובשולחן הקריאה (לקוטי דרשים בסוף הספר) תירץ בשם ר' בצלאל מו"ץ דוילנא שהטעם העליון בפרשת ואתחנן נועד לקריאת המלך בהקהל שהיו שם כל ישראל כמו במתן תורה. אך על פי מה שיבואר להלן מנין מקור שתי מערכות הטעמים, מיושב היטב מדוע הונחו טעמים כפולים גם בפרשת ואתחנן, ואין צורך להגיע לתירוצים אלו.

^ה כן הוא מנהג תימן. ובכל כתבי היד והדפוסים של התימנים מוטעם טעם עליון בלבד, והטעם התחתון כלל לא נמצא בספריהם (והטעם לזה יבואר להלן). וכן העיד בספר אבן ספיר (ח"ב עמ' ר"ל בהערה) שהחומשים כתבי יד בתימן כולם בטעם העליון לבד, וכך הם קוראים לעולם, ואין להם טעם התחתון.

^י כן דעת רמ"ע מפאנו (ספר עשרה מאמרות, מאמר מאה קשיטה, סימן ק'). וכן כתב גם המדקדק ר"ה (שערי תפילה סימן שפ"ה). וכן הביא באשל אברהם בוטשאטש (מהדורה תניינא ס' תצ"ד) בשם ספר קטן ממדקדק אחד, מצד מה שכתוב בוזהר שהטעם העליון הוא בבחינת סוד.

דעת רמ"ע היא, שהטעם התחתון ניתן לקריאה, והעליון נכתב רק לדרשה או לגופייהו להבחין בין דיבור לדיבור (ורמ"ע כתב שכן המנהג, ונראה שכן היה מנהג מקומות, אך מעניין שלא מצאנו שום שריד למנהג זה. ומה שכתב ר"ה ששמע ממגיד אמת מאנשי מדינת פולין שיש שם קהילה אחת שקוראים לעולם בטעם התחתון, אינו נאמן בזה אחר שכבר הוכיח היעב"ץ שכתב שם כמה דברים שאינם אמת, ואם אמת הוא היה מפרט שם הקהילה, וכמו שכתב בשערי דמעות שם).

ולדעת ר"ה הם בבחינת קרי וכתוב שהעליון הוא כתיב והתחתון הוא קרי, ולכן יש לקרוא רק כהקרי ככל קרי וכתוב שבתורה. וכבר דחו האחרונים (יעב"ץ, סייג לתורה, רש"ד, ר"ה, היכל הברכה, המעיר בספר תלמוד לשון עברי) את דברי ר"ה בתוקף, דלא שייך קרי וכתוב בטעמים, משום שהם תורה שבע"פ ואינם כתובים בתורה כלל (לשון היעב"ץ 'נל תשעה קבין שיחה וגוסת רוח ויוהרא, ואם היה אומר דברי טעם ומביא ראיה לדבריו הושריחו וכו' אבל לעמוד במקום גדולים ולדבר על צדיקים עתיקים בנאוו ובגודל לבב בלי שום טעם ולא ריח ריח ריח וענין וכו' וזהו הוא מבחיל הרואים בשיחה בטלה וטפלה וכו' והאריך שם מאד לבטל דעתו. לשון רש"ד 'אין זאת אלא דיבור בלי מחשבה'. לשון ר"ה 'ואלה דברי רוח וכל השומע יצחק לו'. וכן שאר האחרונים ביטלו דבריו מכל

ויש שכתבו טעם נוסף^ה, שהחילוק שבין הטעם העליון והתחתון הוא משום התרגום, שהלא עזרא תיקן לתרגם את הקריאה^ה, ואין קוראים למתורגמן יותר מפסוק אחד, אלא מתרגמים פסוק פסוק^ה, ובעשרת הדברות לא רצה עזרא שיתורגם כל פסוק לעצמו, כי אם כל דיבור לבדו, שכן יבואר ענינו בשלמות יתרה, ולכן, את הפסוקים שיש בהם כמה דברות קצרות, חילק לכמה פסוקים קצרים יותר, כדי שכל דיבור יהיה נקרא ומתרגם לבדו בביאור שלם, וכן את הדברות הארוכות המחולקות לכמה פסוקים, חיבר לפסוק אחד ארוך כדי לתרגמם בפעם אחת. אך תיקן כך רק לצבור שקוראים עם תרגום, אבל ליחיד הניח הטעם התחתון לקרוא כל פסוק לבדו כבכל התורה.

וקשה על הטעם הראשון, שגם אם אכן הטעם העליון הוא מסורת בני בבל והתחתון הוא מסורת בני ארץ ישראל, מדוע ומנין יצא להם לחלק כן, מה שלא מצאנו בשום מקום אחר בתורה שנחלקו בני בבל ובני א"י בחלוקת הפסוקים באופן כה שונה זה מזה^ה, ובפרט שלפי טעמי בני בבל החלוקה זרה מאד

(ובל').

ואע"פ שיש מי שהביא את דעת ר"ה (פרי מגדים ס' תצ"ד), אכתי רוב אחרונים פליגי עליו בתוקף וביטלו דבריו. ואף האחרונים שנמשכו אחר ר"ה וכינו את הטעמים קרי וכתוב (שולחן ערוך הרב וביאור הלכה בסימן תצ"ד), לא עלתה על דעתם כלל לנהוג כדעתו, אלא רק השתמשו בהגדרה זו של קרי וכתוב, שהלא לפי דעתו לא קוראים בטעם העליון בשום פעם, שהרי אין לקרוא כהכתיב, והם כתבו בפירוש שבשבועות קוראים בטעם העליון.

^ז כן כתב בנוירות שמשון (ס' תצ"ד). ומוכח מלשונו שטעמו משום שנקט שעיקר המנהג הוא לקרוא בציבור בטעם התחתון, ולכן ינהגו כן בפרשת יתרו, אלא שאם גם בדברות שבפרשת ואתחנן ינהגו כן, יקשה למה הונח שם הטעם העליון, ומשום הכי כתב שבפרשת ואתחנן יש לחלק בין ציבור ליחיד. אך עיין לעיל סוף הערה ד', ולקמן פרק ג' ד' ובהערה י"ט, שיבואר הענין היטב מדוע אין זו קושיא כלל, וממילא אין צורך להגיע לדבריו.

^ח בין בני בבל לבני ארץ ישראל היו חילוקים רבים בענייני מסורה (עיין שבת נ"ה ע"ב תו"ה מעבירים כתיב, ובגליון הש"ס שם, המציינים מקומות רבים בהם אנו נוהגים בענייני מסורה שלא כהתלמוד בבלי). ובני בבל מכונים במסורה 'מדינחאי', דהיינו מזרחיים, שבבבל מזרחית לארץ ישראל, ובני ארץ ישראל מכונים 'מערבאי', דהיינו מערביים, שארץ ישראל מערבית לבלב. ולמעשה המסורה המקובלת בידינו ברוב המקומות היא כמערבאי ולא כמדינחאי.

^ט והראיה שמסורת בני בבל התקבלה גם על דעת בעלי המסורה שבארץ ישראל, שאע"פ שהמסורה המקובלת בידינו היא המסורה של בני ארץ ישראל, נמצאים בספרינו שתי ההטעמות, ואף בכתבי היד הטברנים המובהקים המשקפים את מסורת ארץ ישראל בלבד מוטעם גם הטעם העליון. ויתכן שאע"פ שמסרנו ארץ ישראל קיבלו בזה גם את מסורת בני בבל, מסרנו בבל לא קיבלו בזה את מסורת ארץ ישראל, ולכן במסורת התימנים שמקורה במסורה הבבלית, יש רק את הטעם העליון בלבד.

^י להלן (פרק י') מובאת רשימת מסורה בבליית, וכן כתב יד בבלי, המעידים על הטעמה בטעם העליון בלבד, ומוכח שבמסורת הבבליית הטעימו בטעם העליון. וכן מוכח ממנייני פסוקי הפרשיות והספרים, כמבואר להלן (פרק י').

^{יא} כן כתב בספר דברי קהילות (עמ' 113). וכן בשו"ת רשב"ן (א"ח ס' קצ"ב) כתב מעין זה.

^{יב} כדאיתא במגילה (ג' ע"א), ובגדרים (ל"ז ע"ב).

^{יג} משנה מגילה (כ"ג ע"ב): הקורא בתורה לא יפחות משלשה פסוקים ולא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד וכו'.

^{יד} וראיה לזה ממנייני פסוקי הפרשיות ופסוקי הספרים שנמסרו במסורה, שמנין פסוקי הפרשיות הוא מנין מדינחאי, ומנין פסוקי הספרים הוא מנין מערבאי (עיין לקמן הערה נ"ה), ובכל זאת אין ביניהם חילוק, וסכומי שני המנינים שווה (פרט לעשרת הדברות, כאשר יבואר להלן). ומה שכתוב בגמרא (נדרים ל"ח ע"א, קידושין ל' ע"א) שבמערבא חילקו את הפסוק 'וַיֹּאמֶר יְיָ אֶל מֹשֶׁה הִנֵּה אֲנִי בָא אֵלֶיךָ בְּעָב

שיש פסוקים עם שתי תיבות בלבד¹⁰, ויש פסוקים ארוכים מאד, מה שלא מצאנו בכל התורה. ועוד יקשה, מדוע קיבלו בני א"י גם את מסורת בני בבל מה שלא מצאנו בשום מקום אחר, ובפרט באופן כזה שלא קיבלו לגמרי אלא בשילוב עם המסורה הקיימת, ובפרט אחר שחלוקה זו זרה מאד כנ"ל.

ונראה ששני הטעמים אמת, וכשתיקן עזרא לקרא תרגום, תיקן את הטעם העליון על מנת לקרא בתרגום כל דיבור בשלמות עם תרגומו, וכנ"ל, ונהגו בזה גם בני בבל וגם בני ארץ ישראל כשקראו עם תרגום, אלא שבארץ ישראל בטל המנהג לתרגם כבר מימים קדמונים¹¹, ולכן חזרו להשתמש בטעם התחתון לקריאה בציבור, ומשום כך המסורה של בני ארץ ישראל הוא הטעם התחתון, אך בבבל לא פסקו מעולם לתרגם¹², ולכן קראו תמיד בטעם העליון, ומשום כך המסורה של בני בבל הוא הטעם העליון.

ד. טעם המנהגים השונים מתי קוראים בעליון ומתי בתחתון:

על פי זה יובנו היטב מקורות המנהגים השונים מתי לקרא בטעם העליון ומתי בתחתון, שהלא בימי הגאונים כבר בטל המנהג לתרגם בשבתות השנה, וכשבטל המנהג לתרגם ממילא חוזר הדין שיש לקרא גם בציבור בחלוקת הפסוקים הרגילה של הטעם התחתון, אלא שהשאירו את הטעם העליון לקריאה בציבור זכר למנהג שקראו כן בציבור בזמן שתרגמו, ולכן בני

ספרד נוהגים לקרא בציבור לעולם בטעם העליון זכר למנהג הקדום בזמן התרגום שכך קראו בציבור. אך בני אשכנז, שגם לאחר שבטל מנהג התרגום בשבתות השנה, המשיכו לתרגם בחג השבועות¹³, לא הוצרכו להניח זכר לקריאה בטעם העליון, שהרי המנהג לתרגם עדיין היה נהוג אצלם בשבועות, ולכן בשאר שבתות השנה קראו בטעם התחתון, ורק בשבועות קראו בטעם העליון משום התרגום, וכשבטל באשכנז גם המנהג לתרגם בשבועות, השאירו הזכר לזה רק בקריאת חג השבועות כמו שנהגו לפני כן¹⁴.

ולפי זה מבואר גם מנהג התימנים שקוראים תמיד בטעם העליון ואין בספריהם טעם תחתון כלל, משום שאצלם מעולם נמשך המנהג לתרגם, ולכן קראו רק בטעם העליון, וכנראה משום כך נשכח מהם הטעם התחתון¹⁵ שלא היה נקרא בציבור כלל¹⁶.

ה. מדוע נקראים 'עליון' ו'תחתון':

על פי זה יבואר גם מדוע נקראו בשמות 'טעם עליון' ו'טעם תחתון'¹⁷, שנאמרו באחרונים כמה טעמים לשמות אלו, יש מי שכתב שנקראו כן משום שהטעם העליון הוא נגינות גבוהות וקולות חזקות, לא כן התחתון שהוא ניגון נמוך וקולו לא ישמע¹⁸, ויש מי שכתב שנקראו כן משום שבטעם העליון רוב הטעמים מסומנים על גבי האות, ובטעם התחתון רוב הטעמים

ולכן לא נשתכח מהם הטעם התחתון שנקרא בציבור אצל האשכנזים. ב'; מסתבר שכשפסקו לתרגם אצל הספרדים, לא המשיכו מיד בכל המקומות לקראו בטעם העליון, אלא היו מקומות ששוב לקראו בטעם התחתון, ורק עם הזמן נשתרש ונתקבל המנהג לקראו בציבור בטעם העליון, וכיון שהיו מקומות שבמשך זמן מה קראו בציבור בטעם התחתון, לא אבד מהם הטעם התחתון. ג'; ויתכן עוד, שכשפסקו לתרגם אכן חזרו כולם לקראו בציבור בטעם התחתון, ורק בשלב מאוחר יותר הנהיגו לקראו בציבור בטעם העליון זכר לזמן התרגום, ומשום כך לא נשתכח מהם הטעם התחתון.

והטעם שנשתכח מהתימנים הטעם התחתון, משום שציור הטעמים נחדש רק בזמן הגאונים (מחזור ויטרי סימן תכ"ד), וקודם לכן נמסרה נגינת הטעמים כתורה שבע"פ (שו"ת דרב"ז ח"ג סימן תרמ"ג), ובתבי הדין של המקרא עם טעמים החלו להיות נפוצים רק סמוך ממש לזמן הראשונים, ובמשך זמן של מאות שנים שמסוף זמן האמוראים עד קרוב לזמן הראשונים, הגיוני שנשתכח הטעם התחתון מבני בבל אחר שלא קראו בו מעולם בציבור ולא היה מתועד בכתב, וכשהתחילו לכתוב ולהטעים את הספרים, כבר נשתכח מהם הטעם התחתון, ולכן הטעו בספריהם רק בטעם העליון.

אך אצל האשכנזים והספרדים קראו בתקופה זו בשתי המערכות, שהרי המנהג לתרגם החל להיפסק כבר בזמן הגמרא, ובזמן הגאונים כבר נשתרש המנהג שלא לתרגם (עיין לעיל הערה ט"ז), וכיון שבתקופה זו פסקו מלתרגם, נשתמר אצלם גם הטעם התחתון משום שחזרו לקראו בו בציבור, ולכן כשהתחילו לכתוב ולהטעים את הספרים הטעו בשתי מערכות הטעמים.

כא שדבר שאינו בציבור משתכח ביתר קלות, וכגון טעמי אמ"ת (איוב משלי תהילים) שנגינתם נשתכחה מרוב העדות, כיון שאין קריאה בציבור בטעמים אלו, בשונה מטעמי שאר הספרים שלא נשתכחו משום שקוראים בהם בציבור.

כב אמנם, יש לציין ששמות אלו לא מצויים בקדמונים שדיברו בטעמי הדברות. בכתבי הדין הקדומים מכנה הטעם התחתון 'טעמא קדמא' (ראה הערה נ"ז) וכן בפירושו הרוקח מכנה את הטעם העליון 'טעמא בתראה' (ראה הערה ב' והערה מ"ב). החזקוני מכנה אותם 'נגינות גדולות' ו'נגינות קטנות' (אמנם בלשון נגינות גדולות או קטנות אינו שם כולל למערכת הטעם העליון או התחתון, אלא נגינות גדולות היינו שמחברים פסוקים רבים יחד, וקטנות היינו שמחלקות את הדברות לפסוקים קטנים, ולכן כותב שבשבועות קוראים את לא יהיה ואת זכור בנגינות גדולות, ואת לא תרצח לא תנאף בנגינות קטנות). מהר"י חביב מכנה אותם 'גבוהים' ו'שפלים'. בלקט יושר מכנה אותם 'נגינות עליונות' ו'נגינות תחתונות'. ובמשאת בנימין כבר מזכירן בשם המקובל 'טעם עליון' ו'טעם תחתון', ואחריו כבר נזכר שם זה בכל האחרונים.

כג כן כתב היעב"ץ, וראה עוד בהערה הבאה.

הענין (שמות י"ט ט') לג' פסוקים, אין זה מנהג כל מערבאי, שהרי אנחנו שנוהגים כמערבאי לא מחלקים כן, אלא שבארץ ישראל היו שחילקו כן ע"פ מסורת שבידם, אך דעת מערבאי לא התקבלה כן, וגם הגמרא ציינה כחידוש שחלקו בחלוקת הפסוקים, ומשמע שלא חלקו בזה במקומות נוספים.

¹⁰ ובתוס' ישנים (קדושין ל' ע"א ד"ה יתר עליו) פשוט להם שלא יתכן פסוקים של שתי תיבות בלבד. וכן בדברי החזקוני (שמות כ' ד') גבי הטעם העליון משמע שפסוק של שתי תיבות חידוש הוא.

¹¹ ביטול המנהג לתרגם הוא קדום מאד, וכדאייתא בתשובה מרב נטרונאי גאון (ברורי סימן מ"ה, והובאה התשובה בסדר ר"ע גאון שחרית של שבת, ובטור או"ח סימן קמ"ה, ובראשונים נוספים) שנשאל על אלו שאין מתרגמין, וכן בתוס' (מגילה כ"ג ע"ב ד"ה לא שנו) כתבו שהמנהג לא לתרגם. וגם בזמן הגמרא היו מקומות שפסקו מלתרגם (כדמשמע במגילה כ"ג ע"ב, וברירושלמי מגילה פ"ד הלכה א', וכמו שהביא הרא"ש במגילה פ"ג סימן ו'), אלא שבזמן הגמרא רק במקומות מועטים נהגו שלא לתרגם, ובזמן הגאונים התפשט המנהג, ובזמן הראשונים אנו מוצאים שכבר נהגו כן ברוב המקומות.

¹² וכמנהג בני תימן שלא פסקו מעולם לתרגם, ומסורת התימנים משקפת את המסורה הבבלית, ואף נהגו לנקד בניקוד הבבלי עד הדורות האחרונים ממש (עיין הערה ט' והערה כ"ו), ואף הגיייתם משקפת את ההגייה הבבלית בה פתח וסגול נהגים באופן זהה.

¹³ כמובא בתוס' (מגילה כ"ד ע"א ד"ה ואם היו), ובמחזור ויטרי (סימנים רצ"ט - ש"א), ובכלכו (סימן נ"ב), ובחזקוני (שמות כ' ד'), ובסדר טרוויש (סימן י'). ועיין בב"ח (או"ח סי' קמ"ה סק"א) שכתב שאף בימי הטור עדיין נהגו לתרגם בשבועות.

¹⁴ ולפי זה, אין להקשות על מנהג האשכנזים למה יש טעם עליון בדברות שבפרשת ואתחנן אחר שלא קוראים בו בשום פעם (וכמו שהקשו היעב"ץ ורש"י), משום שהטעם העליון לא נועד לציבור או לשבועות, אלא הטעם העליון הוא מסורת בני בבל, או חילוקי פסוקים לקריאה עם תרגום, ומטעמים מסויימים קוראים בו בשבועות או בציבור.

¹⁵ לפי הנחה זו, קשה קצת מדוע אצל התימנים נשתכח הטעם התחתון מחמת שלא קראו בו בציבור, ואילו אצל הספרדים, שגם הם לא קראו בו בציבור (שהלא בזמן שתרגמו קראו בציבור בטעם העליון, וכשפסקו לתרגם השאירו את קריאת הטעם העליון לקריאה בציבור), בכל זאת לא נשתכח מהם הטעם התחתון (ואצל האשכנזים לא קשה כיצד נשתמרו שתי מערכות הטעמים, משום שזמנו שהפסיקו לתרגם קראו בציבור בטעם התחתון בשבתות השנה, ובטעם העליון בחג השבועות).

אולם נראה שיש הבדל רב בין התימנים לספרדים, מכמה טעמים. א'; התימנים היו רחוקים ומנותקים משאר מושבות ישראל, ולכן מה שלא היה נהוג אצלם בציבור נשתכח, אך הספרדים היו קרובים וקשורים עם בני אשכנז,

מסומנים תחת האות¹², ויש מי שכתב שהדברות ניתנו למשה מפי הגבורה בטעם העליון, ואילו משה אמר לישראל בטעם התחתון, ולכן נקראים בשמות אלו¹³.

אך על פי האמור לעיל, נראה לומר טעם נוסף למקור השמות עליון ותחתון, שהלא בני בבל לא סימנו את תמונות הטעמים כבני טבריה שחלקם מעל האות וחלקם מתחת האות, אלא סימנו את כל הטעמים רק מעל האות¹⁴, ולכן מערכת הטעמים של בני בבל נקראת טעם עליון. אך בני טבריה סימנו את תמונות הטעמים גם מתחת האותיות, ולכן מערכת הטעמים של בני טבריה נקראת טעם תחתון¹⁵.

ו. שיבושים שנוצרו מחמת ההטעמה הכפולה:

ברוב הדפוסים כיום, עשרת הדברות מודפסים פעמיים, כשפעם אחת הם מוטעמים בטעם העליון, ופעם אחת בטעם התחתון. אך בכתבי היד ובדפוסים הקדומים עשרת הדברות כתובים פעם אחת בלבד, כשהטעם העליון והתחתון מוטעמים ומנוקדים בכתוב כאחד, כגון: זָכוֹר אֶת־יְיָ אֱלֹהֶיךָ לְקַדְּשׁוֹ שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל־מְלַאכְתְּךָ שֶׁכָּל תִּיבָה מוֹטַעֶמֶת בִּשְׁנֵי טַעֲמִים. וְכִגוֹן: עַל־פָּנֶיךָ, שהנו"ן מנוקדת בקמץ ופתח יחדיו¹⁶.

בעקבות זאת נוצרו שיבושי קריאה שונים, היו קוראים שלא ידעו ולא הבינו שהן שתי מערכות שונות של טעמים וניקוד, וקראו בשני הטעמים יחדיו, והיו קוראים שאע"פ שידעו שהן שתי מערכות שונות, לא ידעו להבדילן זו מזו כהוגן, והטעימו

¹² כן כתב ר"ה, וכן כתב המעיר בתלמוד לשון עברי (סימן שפ"ז הערה 1), וכן נראה מלשון ר"ל קירכוס במנהגות וורמייזא (ליקוטים), שכתב: 'וקורין הטראפ"א (טעמים) שעל הכתב בעשרת הדברות', וכן כתב: 'הטראפ"א העומד למטה'.

והיעב"ץ תלה את שני הטעמים הללו זה בזה, וכתב בהגהתו שהטעמים שנגינתם בהרמת קול הונחו מעל האותיות, והטעמים שאין בהם משיכת הניגון למעלה הונחו תחת האותיות.

¹³ ר"ה. וכן נראה קצת מדברי החתם סופר שכתב (שו"ת יו"ד ח"ב סי' ר"ס) שבקריאה בציבור כל פסוק בפני עצמו לכוון עשרה דברות מכוונות כמו שנאמרו בסני. אך יתכן שהחת"ס חילק בין אמירת הדברות בהר סיני לדברות הכתובים בתורה, ולא שחילק בין אמירת הקב"ה לאמירת משה.

¹⁴ שהיו שלושה מיני צורות של ניקוד וטעמים, של בני ארץ ישראל, של בני טבריה, ושל בני בבל (כמבואר במחזור ויטרי סימן תכ"ד). הטעמים והניקוד המקובלים בידינו הם של בני טבריה, וטעמי בני בבל וכן הניקוד שלהם, אינו מסומן תחת האות כלל, אלא מסומן מעל האות בלבד (החמינים נהגו לנקד בניקוד הבבלי עד הדורות האחרונים, וכן בגניזת קהיר נמצאו כתבי יד עתיקים המנוקדים ומוטעמים בניקוד בבלי).

¹⁵ טעם זה כתב שמחה פינסקר בספר לקוטי קדמוניות (עמ' ל"ו), ובספר מבוא אל הניקוד האשורי (עמ' 46).

¹⁶ האות כ"ף שבתיבת 'כל' מנוקדת בדגש בטעם התחתון, ורפה בטעם העליון, הדגש מסומן ע"י הנקודה שבתוך האות, והרפה מסומן ע"י הקו שמעל האות. שבכל כתבי היד הקדומים על כל אות ששייך בה דגש ורפה, היו מסומנים דגש ע"י נקודה בתוך האות, ורפה ע"י קו מעל האות. הסופרים המאוחרים יותר, השמיטו את קו הרפה, והשתמשו בדגש ובהשמטתו בלבד.

¹⁷ וברוב כתבי היד והדפוסים הוסט הפתח לתחת האות יו"ד מחמת חוסר המקום תחת הנו"ן לקמץ פתח וסוף פסוק יחדיו, ומה הגיעו השיבושים לקרוא את היו"ד בפתח, עיין בהערה הבאה.

¹⁸ במשאת בנימין כותב על הקוראים שאינם יודעים כיצד להפריד את המערכות, ומעריכים וקוראים קצת בזה וקצת בזה, וז"ל: ואלמלא היו קוראין כל הפרשה בטעם אחד, דהיינו בטעם התחתון לבדו שהיא עיקר, או אפילו בטעם העליון לבדו, היו יוצאין ידי הקריאה לטעם האחד, אבל הן מערבבין את הפסוקים ומקלקלין את הנקודות שלא כדון, שהרי אין אוזחין לא בטעם העליון ולא בתחתון, רק מטפסין ועוליין מטפסין ויורדין פעם בעליון פעם

חלק מהתיבות בטעם העליון וחלקן בתחתון, וכך אנו מוצאים בכמה ספרי אחרונים שהתריעו מפני הטעמות כפולות ומעורבות אלו¹⁷.

הראשון שחילק את הטעמים לשתי מערכות נפרדות ע"מ להקל על הקורא, הוא בעל האור תורה, שהדפיס את הדברות פעמיים, והטעים אחת מהן בטעם העליון ואחת מהן בטעם התחתון, ובעקבותיו עשו כן רוב הדפוסים.

ז. האפשרויות לחלוקת מערכות הטעמים:

כיון שמטרת הטעם העליון היא לחלק כל דיבור בפסוק נפרד, תיבת 'עֲבָדִים' שהיא סוף הדיבור הראשון צריכה להיות מוטעמת בסוף פסוק. אלא שאם נטעימה בסוף פסוק בטעם העליון, יקשה מדוע יש בה טעם נוסף, והלא גם בטעם התחתון הפסוק יכול להיקרא בפסוק בפני עצמו, כיון שהוא דיבור קצר, וכמו בדברות 'לֹא תִשָּׂא', 'כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ', 'לֹא תִחַמֵּד', שמחמת שהן דברות קצרות, אין בהן חילוק בין הטעם העליון לטעם התחתון.

וכיון שתיבת 'עֲבָדִים' מוטעמת בטעמים כפולים, הניח האור תורה שהטעם סוף פסוק שייך לטעם התחתון ולא לעליון, ויש כאן שינוי משאר הדברות בטעם העליון, בזה שכלולות שני הדברות הראשונות בפסוק אחד, בשונה משאר הדברות שכל דיבור הוא פסוק לעצמו. ונתן לכך טעם שהוא לסימן ששניהם נאמרו מפי הגבורה¹⁸.

בתחתון כמשוגעין. ומדברי רמ"ע מפאנו משמע שהיו שמחוסר ידע הטעימו את שני הטעמים יחדיו, וז"ל: באור הטעמים של עשרת הדברות ראשונות ואחרונות והכפל הנמצא בחלק מה מהם וכו' ואם משפטן להיות כפולים מאיזה טעם שיהיה וכמנהג קצת קהלות שמטעימין את כולם בקריאתם וכו'. וכן כתב שיש שקוראים את הקמץ והפתח יחדיו, וז"ל: והקורא שתי הנקודות יחד לנו"ן ויו"ד של פני, ולצד"י וחי"ת של תרצח, טעות גדולה היא ומשתקין אותו בניזפה, הוא הדבר אשר לא דברו ה' ותועי רוח שבוים מלבם דברים אשר לא כן ומכשילים את הרבים לשגות מאמרי דעת עתידים ליתן את הדין. וכן מהר"י חביב אחר שביאר החילוק שבין העליון לתחתון ועניינם, כתב: ואולי יגיע תועלת לשום תלמיד מענין המשל הזה מלבד תועלת הנמשל, והוא, שיהיה מלקרות ב' הנקודות בקריאה אחת כגון להדגיש יו"ד פני כאילו היא נקודה בפתח וכיוצא בזה.

וכן אנו מוצאים באור תורה שכתב שפעם אחת היה בסוד ישרים חכמים ונבונים, ושאל השואל למה היו"ד של תיבת פני מנוקדת בפתח, ולא ידעו להשיב ע"ז תשובה נכונה וראויה. ואחר שביאר זאת כתב שכשתבוא תיבת פני בסוף פסוק תנקד בקמץ, והפתח לקורא ברביע, אבל לא שהיה ליו"ד של פני נקודה כלל.

וכן ביוסף אומץ (סימן תק"ג) כתב: ואגב זה אמרתי לפרש אופן קריאת ניקוד עשרת הדברות, שראיתי רובא דעלמא והחזנים דמטעא טעו בהו, והוא, שיש כמה אותיות נקודות בשני נקודות, כגון פני בקמץ ובפתח, וכן תרצח וכו', ולכן סבורים העם שיש להיו"ד והחי"ת נקודה, ובוה המה מוציאים המלות ממשמעותם, כי אין להם שום פירוש בקריאה זו.

עוד ניתן לראות על השיבוש הזה, מהערת המסורה במקראות גדולות ויניציאה רפ"ה (ובעקבותיו בכמה דפוסים נוספים) על תיבת 'פָּנֶיךָ', המוסרת; 'כֵּן דִּינוּ לְמֵאנָה דִּילִיף רֹא'. כלומר שהיו"ד מנוקדת בפתח ויש לזה טעם ע"פ הסוד. אך ברור שזהו שיבוש של המדפיס שחשב שהיו"ד נקראת בפתח. וכבר כתב באור תורה על דבריו שדברי רוח הן.

ומכל זה אנו למדים על השיבוש שרווח בימים בהם עדיין לא הופרדו מערכות הטעמים זו מזו, לערבבן ולקרות בשתי מערכות הטעמים יחדיו, או לחלקן ולהפרידן בצורה לא נכונה.

¹⁹ לא וכבר הקדימו בזה החזקוני, אלא שהחזקוני כתב שבדיבור אחד נאמרו, אך נראה שכוונתו לומר מפי הגבורה שמענוס, שהרי בדיבור אחד נאמרו נאמר על 'זכור' ו'שמור', ולא על 'אנכי' ולא יהיה לך', וכמו שהעיר רמ"ע על דבריו

להטעמה הכפולה בתיבת 'עבדים' היו שתי גרסאות בספרים, היו שהטעמו 'עבדים' באתנחתא וסוף פסוק, והיו שהטעמו 'עבדים' ברביע וסוף פסוק. והכריע האור תורה שבטעם התחתון תיבת 'עבדים' מוטעמת בסוף פסוק, ובעליון באתנחתא, ואילו את הרביע מחק מכל וכל^ל, וכן הסכים המנחת ש"י. ואילו ר' שלמה דובנא בעל התיקון סופרים הכריע להיפך, ומחק את האתנחתא וקיים את הרביע, שבטעם התחתון תיבת 'עבדים' מוטעמת בסוף פסוק, ובעליון ברביע.

ה. הקושיות על שיטות חלוקה אלו:

אם נטעים את תיבת 'עבדים' באתנחתא בטעם העליון, יקשה: תיבת 'עבדים' ותיבת 'לשנאי' מוטעמות שתייהן באתנחתא, והרי הוא מן הנמנעות שיהיו שתי אתנחתות בפסוק אחד, ואין כמותו בכל המקרא^ל. עוד יקשה: בכל המקרא לא יבוא הטעם סגול אחר האתנחתא, וכאן בא סגול בתיבת 'תעבדם' אחר האתנחתא שבתיבת 'עבדים' ^{לד}. (ומחמת קושיות אלו, העדיף רש"ד את נוסח הרביע).

ואם נטעים ברביע, יקשה: ברור ומובן שהפסק הענין בתיבת 'עבדים', גדול יותר מן ההפסק בתיבת 'א-להיך', וכיצד יתכן שתיבת 'א-להיך' מוטעמת בזקף שהוא מפסיק גדול מן הרביע שבתיבת 'עבדים' ^{לה}. עוד יקשה: לעולם לא יבוא הטעם זקף לפני הטעם סגול, וכאן הזקף שבתיבת 'א-להיך' בא לפני הטעם סגול שבתיבת 'תעבדם' ^{לז}. עוד יקשה: לא מצאנו מעולם שלושה רביעים לפני סגול, וגם הימצאות שני רביעים לפני סגול זו תופעה נדירה ביותר הנמצאת רק פעמיים בכל התנ"ך, וכאן יש שלושה

(וראה לקמן הערה ס"ה שמבואר בדברי החזקוני שלא כתב כן על הטעם העליון, אלא על הטעם התחתון). וכן במשאת בנימין ביאר כהאור תורה שהוא משום ש'אנכי' ו'לא יהיה לך' מפי הגבורה שמענום.

^{לב} בפרשת יתרו כתב האור תורה לחלק בין הדברות שבפרשת יתרו לאלו שבפרשת ואתחנן, שבפרשת יתרו תיבת 'עבדים' מוטעמת באתנחתא בטעם העליון, ובפרשת ואתחנן מוטעמת ברביע בטעם העליון. אך לבסוף בפרשת ואתחנן חזר בו ומחק את הרביע בשני המקומות, וקיים רק את גרסת האתנחתא, כנראה משום שכך היה הנוסח ברוב כתבי היד שהיו לפניו.

^{לז} אי היתכנות של שתי אתנחתות בפסוק אחד מוכח מדרך המקרא, שאין כן בשום מקום אחר במקרא. וכן מפורש בספר טעמי המקרא המיוחס לר' יהודה בן בלעם, שכתב (מעט לפני שער הורקא) לעולם לא תבאנה שתי אתנחתות בפסוק אחד לפי שהיא תנהג מנהג מחצית הפסוק. וכן כתב ר' משה הנקדן (בראש שער הגנינות שבספר דרכי הניקוד והגנינות) שלא יבואו לעולם שני אתנחתות בפסוק אחד. וכן בספר מחברת התיג'אן (ירושלים תשכ"א עמוד צ"ו) כתב שאי אפשר שימצאו שתי אתנחתות בפסוק אחד לפי שהיא ממצעת הפסוק, ואי אפשר שימצא לו שני אמצעיים. וכן כתב הרשב"ץ (מגן אבות נ"ה ע"ב). וכן כתבו הבחור (סוב טעם פרק ה', תמונת האתחן) והגר"א (דקדוק ופירוש על התורה, ד"ה והארץ).

^{לח} בכל המקרא לא נמצא לעולם סגול אחר אתנחתא, וכן כתבו הבחור (סוב טעם, פרק ד'), רז"ה (שערי זמרה, שער ראשון פתח ד'), הגר"א (דקדוק ופירוש על התורה, ד"ה והארץ), בינת מקרא, תלמוד לשון עברי (סימן שפ"ט).

^{לה} ברור לכל המתבונן בפסוק הטעמים, שהטעם רביע הוא מפסיק פחות מן הזקף, וכן משמע ברש"י (תגנה ו' ע"ב ד"ה לפסוקי טעמים), וכן כתבו כל מדרגי הטעמים (רז"ה, הגר"א, בינת מקרא, ועוד).

^{לו} בספר בינת מקרא כתב שלעולם לא יבוא זקף לפני הטעם סגול, והוסיף וכתב, שמה שמצאנו בטעם העליון בעשרת הדברות שתיבת 'א-להיך' בזקף, ואחריו 'ולא תעבדם' בסגול, הוא טעות דמוכה, וממקומו מוכרע, דהאיך יהיה תיבת 'א-להיך' בזקף, ואחריו 'מבית עבדים' ברביע המפסיק פחות מזקף, והרי נראה לעין שתיבת 'עבדים' הוא סוף ענין, עכ"ד. דהיינו שדחה את נוסח הזקף מחמת ב' קושיות אלו, וכתב שהטעמה זו אינה אפשרית, אך לא הביא שם פתרון כיצד היא ההטעמה הנכונה.

רביעים לפני הסגול, בתיבות 'עבדים', 'על פני', 'לארץ' ^{לז}.

ובין למטעמים באתנחתא ובין למטעמים ברביע, יקשה עוד: כל מטרת חלוקת הטעם העליון היא, שכל דיבור יהיה נקרא בפסוק בפני עצמו, וכיצד יתכן לומר ששני דברות יחוברו בפסוק אחד, שבכך יעקר ענין הטעם העליון ^{לח}.

ט. החלוקה המקורית של מערכות הטעמים:

ומחמת קושיות אלו, וכן מחמת הראיות שיובאו להלן, מוכח שהחלוקה הנכונה אינה כפי שהניחו אור תורה ורש"ד שהסוף פסוק שבתיבת 'עבדים' שייך לטעם התחתון, אלא ההיפך הוא הנכון, האתנחתא שבתיבת 'עבדים' שייך לטעם התחתון שמחבר את הפסוק הזה עם הפסוק הבא, ואילו הסוף פסוק שייך לטעם העליון שמפריד בין שני הדברות ^{לז}.

וכך היא החלוקה של הפסוק הראשון בשתי המערכות:

טעם תחתון: אֲנִכִּי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא־יְהִיֶּה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵי:

טעם עליון: אֲנִכִּי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים:

על פי חלוקה זו הוסרו כל הקושיות: אין כאן שתי אתנחתות בפסוק אחד. אין כאן סגול אחר אתנחתא. אין כאן זקף לפני רביע. אין כאן זקף לפני סגול. אין כאן שלושה רביעים לפני סגול. ואין בטעם העליון שני דברות בפסוק אחד.

ובספר מסלול (דף צ"ו ע"ב הערה ה') ניסה לתרץ את קושיית הבינת מקרא, וכתב, שכיון שכאן הזקף רחוק מאד מהסגול, לכן אין כדאי כ"כ לערער עליו ולהשמיטו משם, וגם שחלק זה ארוך מאד עד שכמעט א"א שלא לחלקו בזקף. אמנם זה יישוב דחוק הבא ליישב את מציאות הספרים שהיו לפניו, אך אינו עונה על השאלה כל צרכה.

^{לז} אמנם, קושיא זו אינה מוכרחת לגמרי, כיון שכאן יש הרבה תיבות לפני הסגול, אך מכל מקום זו תופעה מוזרה שאין דומה לה בכל המקרא, וגם הקושי בניגה להטעים כל כך הרבה רביעים לפני סגול בולט מאד.

^{לח} והיישוב ששני הדברות הראשונים נקראים בפסוק אחד משום שמפי הגבורה שמענום, קשה הוא, שהרי כל מטרת הטעמת הטעם העליון היא לחלק כל דיבור בפסוק בפני עצמו, ואין מקום בזה לסברה כגון זו.

ועוד, הלא אע"פ שנאמרו מפי הגבורה, נאמרו אחד אחד, וא"כ הפסוק הראשון ראוי להיות פסוק לעצמו גם בטעם העליון (טענה זו כתב רמ"ע מפאנו לחוק דבריו שהפסוק הראשון נקרא לעצמו גם בטעם העליון).

ועל טענת רז"ה שהטעם העליון הוא בבחינת כתיב, ועיקרו הוא חלוקה ע"פ אופן כתיבת הפרשיות, וכיון שיש הפסק סתומה או פתוחה בין כל דיבור ודיבור לכן כל דיבור הוא פסוק בפני עצמו בטעם העליון, ומשום הכי דברות 'אנכי' ו'לא יהיה לך' הם דיבור אחד משום שכתובים בפרשה אחת. הנה כבר דחו האחרונים את דבריו שלא שייך בזה קרי וכתוב (כמבואר לעיל הערה ו'). ועכ"פ, דבריו בזה גם לא יתכנו, שהרי בדיבור 'לא תחמוד' יש פרשה באמצעו, ובכל זאת אינו מחולק לשני פסוקים בטעם העליון.

^{לז} הראשון שכתב והוכיח שבטעם העליון הפסוק מסתיים בתיבת 'עבדים' הוא רז"ה (אמנם, היו שכתבו בפשיטות, ע"פ ספרים שהיו בידיהם, שהפסוק הראשון הוא ללא הטעמה כפולה כלל, עיין הערה ס"ב). ויש לציין שבעל אהל משה כתב כן לפני רז"ה, אלא שכתב שזה רק בדברות שבפרשת יתרו, אך בדברות שבאותחנן שני הדברות הם פסוק אחד, והסופרים טעו והעתיקו הטעמים הכפולים מואתחנן ליתרו, והוכיח כן ממניין הפסוקים של פרשת יתרו ואתחנן, והשיבוש של מקראות גדולות וניצחא במנין פסוקי פרשת ואתחנן (עיין הערה נ"ד) הטעו לחלק בין יתרו לאתחנן. וכי"כ כתב גם בסוף ספר הכתב והקבלה, וגם הוא הוסיף מחמת השיבוש הנ"ל).

והראשון שכתב והוכיח שבטעם התחתון הפסוק מסתיים בתיבת 'פני' הוא הרב חיים ברכר (בהערותיו לתנ"ך יהושא).

י. הראיות לחלוקה זו:

כמו כן, הראיות לנכונות חלוקה זו רבות וחזקות מאד, הן ראיות שבטעם העליון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת 'עֲבָדִים', והחלוקה היא לעשרה פסוקים ולא לתשעה, והן ראיות שבטעם התחתון הפסוק הראשון מסתיים רק בתיבת 'פָּנִי', והחלוקה היא לשנים עשר פסוקים ולא לשלושה עשר:

אופן התרגום: במחזורים קדומים לחג השבועות המשלבים תרגום בקריאת התורה², ובראשונים המפרטים את סדר קריאת התורה בשבועות³, וכן בכתבי יד של התורה המשולבים עם תרגום המופיע אחר כל פסוק מפסוקי הטעם העליון⁴, בפסוק הראשון מופיע התרגום אחר תיבת 'עֲבָדִים' ולא אחר תיבת 'מִצּוֹתֵי' ⁵, ומוכח שבטעם העליון תיבת 'עֲבָדִים' מוטעמת בסוף פסוק, והדברות מחולקת לעשרה פסוקים ולא לתשעה.

מנהג התימנים: מנהג התימנים מימי קדם לקרוא בטעם העליון בלבד, והטעם התחתון אינו קיים אצלם כלל, ומנהגם הוא לחלק את הדברות לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת 'עֲבָדִים', וכך מוטעם בכל ספריהם.

ראשי פסוקי העליון: יש רשימת מסורה של בני בבל (שנהגו שם בטעם העליון בלבד), בה מפורט לפי סדר הפסוקים כל המסורות על

כל פסוק, ובכל תחילת פסוק נמסר 'ריש פסוק', ובעשרת הדברות שבפרשת ואתחנן⁶ ראשי הפסוקים הם: 'אֲנֹכִי', 'לֹא יִהְיֶה', 'לֹא תֵשָׂא', 'שְׁמֹר', 'כְּבֹד', 'לֹא תִרְצַח', 'וְלֹא תִנָּאֵף', 'וְלֹא תִגְנֹב', 'וְלֹא תַעֲנֶה', 'וְלֹא תַחֲמֹד'. ומוכח ש'לֹא יִהְיֶה לְךָ' הוא ראש פסוק בטעם העליון.

כתבי יד המטעימים טעם עליון בלבד: ישנם כמה כתבי יד שאינם מטעימים את הדברות בטעמים כפולים, אלא בטעם עליון בלבד⁷, וכולם מטעימים את תיבת 'עֲבָדִים' בסוף פסוק, ומוכח שכך מוטעם בטעם העליון.

כתב יד בבלי: ישנו כתב יד בבלי קדום, המנוקד ומוטעם בניקוד הבבלי, ושם הלא נהגו בטעם העליון בלבד, והדברות מחולקות בו לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת 'עֲבָדִים' ⁸.

נקודתיים בסופי הפסוקים: ישנו כתב יד קדום שסימן את סוף פסוקי הטעם התחתון בנקודתיים דקות, ואת סוף פסוקי הטעם העליון בנקודתיים גדולות⁹, ואחר תיבת 'עֲבָדִים' סימן נקודתיים גדולות, ומוכח¹⁰ ששם הוא סוף הפסוק בטעם העליון¹¹.

סדר ההטעמה: בכתבי היד הטובים הקפידו הסופרים על סדר

² כן הוא במחזור וורמייזא כתב יד (ירושלים 4-781, נכתב בשנת ה' אלפים ל"ב), ובמחזור מינכן כ"י (מינכן 4, נכתב בסביבות שנת ה'א"נ), ובמחזור נירנברג כ"י (ציריך יסלון 9, נכתב בשנת ה'א"צ"א), ובמחזור פארמה כ"י (פארמה 1002, נכתב בסביבות שנת ה'א"ק"ס), ועוד. וכן העיד רונ"ה שהוא במחזור כתב יד משנת ה' אלפים י"ח שהיה לפניו (כ"י אוקספורד מיכל 617).

והטעם שמשולב בהם תרגום בקריאת התורה, הוא משום מנהג אשכנז הקדום לתרגם את הקריאה בחג השבועות (כמבואר לעיל בפרק ד').

³ מא מחזור ויטרי (סימנים רצ"ט - שי"א).

⁴ כן הוא בכתבי היד: ויטק 448, מינכן 2.

ויש להעיר, שלא כל כתבי היד של התורה עם תרגום מתרגמים ע"פ פסוקי הטעם העליון, ויש כתבי יד שמתרגמים בכל מקום שיש סוף פסוק, בין אם הוא בטעם העליון ובין אם הוא בתחתון, ולכן בדברות 'לֹא יִהְיֶה לְךָ' ו'זִכֹּר' מתרגמים אחר פסוקי הטעם התחתון שהם הקצרים יותר, ובדברות 'לֹא תִרְצַח' 'לֹא תִנָּאֵף' וגו' מתרגמים אחר פסוקי הטעם העליון שהם הקצרים יותר (כן הוא בכתבי היד: פריס 8, פריס 36, פריס 39, פריס 41, פריס 45). וכמובן שאין להוכיח מכתבי יד אלו מאומה לא לכאן ולא לכאן, משום שאינם מתרגמים על פי פסוקי העליון או התחתון, אלא בכל מקום שיש סוף פסוק.

ובכמה ראשונים כתבו שיש י"ח פסוקים בעשרת הדברות מ'וְיָרֵד' עד 'לֹא תִחַמֵּד' (כן הוא במדרש לט טב-פסוקא וזרטא) (שמות פרק כ' סימן א'), ובפירוש סידור התפילה לרוקח (שירת הים עמ' רכ"ה), ובאבודרהם (סדר תפילות של חול סוף השער השני) בשם מדרש (ואולי כוונתו למדרש לט טב הנ"ל, ובאבודרהם לא כתב שהמנין הוא מפסוק 'וְיָרֵד', אך דברי הלחך טוב והרוקח משלימים בדבריו), ומנין זה אינו מכונן לפי אף אחד מאופני החלוקה של עשרת הדברות, אך לפי חלוקת כתבי היד הנ"ל שבכל מקום שיש סוף פסוק בין בעליון ובין בתחתון נחשב כסוף פסוק, אכן יש י"ח פסוקים בעשרת הדברות מ'וְיָרֵד' (י"ט כ"ה) עד 'לֹא תִחַמֵּד'.

וכן בכמה ראשונים (פירוש סידור התפילה לרוקח עמ' קס"ב, ספר גמטריאות לר' יהודה החסיד ענינים שונים כ"א) כתבו שיש ט"ז פסוקים בעשרת הדברות, וגם מנין זה מסתדר רק על פי החלוקה הנ"ל שבכל מקום שיש סוף פסוק בין בעליון ובין בתחתון נחשב כסוף פסוק (והיינו שבעשרת הדברות עצמם יש ט"ז פסוקים, ומפסוק 'וְיָרֵד' יש י"ח פסוקים).

ומכל זה מוכח שהיו שחילקו ומנו את הפסוקים לגבי כמה דברים באופן זה שכל מקום שיש בו סוף פסוק נחשב כפסוק בפני עצמו (היינו לגבי קריאת התרגום ביחיד ולגבי מנין הפסוקים, אך ברור שהחלוקה הרגילה לעליון ותחתון גם היא היתה קיימת בידם, וכמו שמוכח מפירוש הרוקח על התורה שכתב שבבית הכנסת קוראים בטעמא בראיה וביחיד כל פסוק לבד. ועיין עוד בהערה ס"ג).

⁵ צורת התרגום במחזוריים לשבועות (וכן במחזור ויטרי) היא כזו: תחילה כתוב פסוק 'בַּחֲדָשׁ הַשְּׁלִישִׁי וגו'' (שמות י"ט א'), ואח"כ 'אֲקַדְמוֹת מִלֵּין וכו'' שהוא רשות למתורגמן מעניינא דיומא, ובסוף כתוב 'בִּירְחָא תִּלְתִּיאָה וגו'' שהוא תרגומו של 'בַּחֲדָשׁ הַשְּׁלִישִׁי', ואח"כ כתוב פסוק 'וַיִּסְעוּ מִפְּרִדִּים' (שם ב') ואח"כ תרגומו, ועל דרך זה כתוב מקרא ותרגום מקרא ותרגום עד פרשת 'וְיָרֵד אֶל-לְהִים' (שם כ' א'), שמקדימים לפניו פיוט ארוך על סדר א"ב הפותח 'אֲרִכִּין

ה' שמאי לסיני, ואח"כ כתוב פסוק 'וְיָרֵד אֶל-לְהִים וגו'' ואח"כ תרגומו 'ומליל ה' וגו'' בצרוף פיוט ארוך מענין הפסוק תחילתו 'ארעא רקדו שמאי זמרו', ואח"כ כתוב פסוק 'אֲנֹכִי' עד 'מִבֵּית עֲבָדִים', ואחריו תרגומו 'דברא קדמאא כד הוה נפק וכו'' עם פיוט ודרש ארוך מענין הפסוק ע"פ קבלת רז"ל, ואח"כ כתוב פסוק 'לֹא יִהְיֶה לְךָ' עד 'וְלִשְׁמִירֵי מִצּוֹתֵי', ואחריו תרגומו 'דברא תניינא כד הוה נפק וכו'', ועל דרך זה כתוב והולך עשרת הדברים בעשרה פסוקים ובעשרה תרגומים עד גמירא, וגם הפסוקים שאחר הדברות מתורגמים פסוק ותרגום, ותרגום זה הוא תרגום ירושלמי (המסונה 'תרגום יונתן') בשינויים קלים.

⁶ מסורה זו מובאת בספר המסורה (ח"ג עמ' 254). מסורה זו אינה שלמה, וחסר ממנה גם הדברות שבפרשת יתרו, ולכן הובא כאן מעשרת הדברות שבפרשת ואתחנן.

⁷ כ"ה בכתבי היד: ירושלים 4-1547, פריס 23, פריס 30, פריס 31, פריס 51.

⁸ כתב יד זה נמצא ע"י שמחה פינסקר, והזכירו בספר לקוטי קדמוניות (עמ' ל"ה - ל"ז), ובספר מבוא אל הניקוד האשורי (עמ' 45 ואילך) אף הביאו בטעמיו הבבליים, והוכיח מזה שבטעם העליון החלוקה הנכונה היא לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת 'עֲבָדִים'.

⁹ הנקודתיים הן תמונת הטעם סוף פסוק בטעמים הבבליים, ואילו בטעמים הטברנים תמונת הסוף פסוק היא קו קצר תחת האות, אלא שמאוחר יותר אימצו גם הטברנים את הנקודתיים בנוסף לקו שתחת האות, וסימנו את שניהם 'יחדיו' (ומשום כן בספרים הטברנים העתיקים, אין הנקודתיים מסומנים בעקביות, ויש ספרים שהם מסומנים רק בבשליש מכלל הפסוקים).

ואולי משום כך סימן הסופר נקודתיים גדולות דווקא בסוף פסוקי הטעם העליון, שהרי אצל הבבלים הנקודתיים הוא סימון הטעם סוף פסוק, וכיון שהטעם העליון הם הטעמים הבבלים של עשרת הדברות, לכן סימן נקודתיים גדולות דווקא בסופי הפסוקים שלהם, שהוא עיקר המקום הראוי לנקודתיים כמנהג בבל בסופי הפסוקים.

¹⁰ ויתכן שניתן להביא ראיה נוספת מעין זו מכ"י לניגד B 19a בדברות שבשמות, שאע"פ שהסופר הטעים את הדברות בהטעמה כפולה, בכל זאת סימן נקודתיים רק בסופי פסוקי הטעם העליון בלבד, ובסופי פסוקי התחתון לא סימן נקודתיים כלל, ובתיבת עבדים סימן נקודתיים (ואף שגם בתיבת 'לְשֹׁנָא' מסומן נקודתיים, נראה שהנקודתיים מאד דחוקות בין האותיות, וזו הוספה מאוחרת).

¹¹ כן הוא בכתב יד טורונטו פרידברג 9-005 (כתב יד מרחיף קדום שהובא ממזרים, נכתב לפני כאף שנה). וכן העיד הרב דויד יצחקי בספר לוח ארש מהדורת אוצרנו (עמ' תקל"ח הערה 11).

לֹא יִהְיֶה לְךָ אִינוּ רֹאשׁ פֶּסוּק: בכתב יד מדויק המוסר בכל ראשי פסוקי הטעם התחתון שיש בהם הטעמה כפולה, איזהו הטעם השייך למערכת הטעם התחתון, לא נמסר מאומה על **לֹא יִהְיֶה לְךָ**, ומוכח שבטעם התחתון אינו ראש פסוק, אלא הוא המשך פסוק **אֲנֹכִי**¹.

יא. הנראה בהשתלשלות שינוי נוסח הספרים:

בספרים הקדומים היו אך ורק מערכת בה תיבת **עֲבָדִים** מוטעמת באתנחתא ומערכת בה תיבת **עֲבָדִים** מוטעמת בסוף פסוק, והפסוק הוטעם באופן זה: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא־יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵיָהּ. והחלוקה היא שבטעם העליון מוטעם: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים**, שהסוף פסוק בתיבת **עֲבָדִים**. ובטעם התחתון מוטעם: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא־יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵיָהּ**, שהסוף פסוק בתיבת **פְּנֵיָהּ**.**

לאחר מכן לא הובן לשם מה הונחו בפסוק זה טעמים כפולים, אחר שגם בטעם התחתון הוא ראוי להיקרא כפסוק בפני עצמו, כמו בטעם העליון, ומחמת כן הטעימו את תיבת **עֲבָדִים** בסוף פסוק גם בטעם התחתון².

כיון שגם בטעם העליון וגם בטעם התחתון הטעימו את תיבת **עֲבָדִים** בסוף פסוק, טעם האתנחתא שבתיבת **עֲבָדִים** נעשה מיותר, וכיון שכך, הטעימו בטעם העליון את תיבת **עֲבָדִים** באתנחתא, וחיברו את דיבור **אֲנֹכִי** עם דיבור **לֹא יִהְיֶה לְךָ**, באופן זה: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵיָהּ**. ואילו בטעם התחתון קראו אותו כפסוק בפני עצמו, באופן זה: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים**³.

כיון שבהטעמה זו יש בטעם העליון שתי אתנחתות בפסוק אחד, וזה לא יתכן, הגיהו חלק מהסופרים ומחקו את האתנחתא שבתיבת **עֲבָדִים** בטעם העליון, והטעימוהו ברביעי, וכיון שלא יתכן להטעים רביעי אחר מרכא טפחא, הוסיפו טעמים כפולים גם על תיבות **אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם**, כדי להטעים את הרביעי כהוגן, והטעימו באופן זה: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים**. שבטעם העליון ההטעמה היא: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵיָהּ**. ובטעם התחתון ההטעמה היא: **אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא־יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵיָהּ**. אך גם תיקון זה לא פתר את כל הקושיות⁴ המוכיחות שהטעמה זו אינה ההטעמה המקורית, אלא היא תוצאה של שינויים ותיקונים⁵.

שהלא לפי החלוקה המקורית שנגמר רק בתיבות **עַל פְּנֵיָהּ**, פסוק **זְכוֹר** הוא רק פסוק שיש מתחילת עשרת הדברות.

אך לפי המנין הנ"ל המחשיב כפסוק בפני עצמו כל מקום בו מופיע סוף פסוק, אכן **זְכוֹר** הוא פסוק שביעי מתחילת הדברות (ואע"פ שאין הוכחה שגם בעל הטורים מנה כהרוקח, דבריו אלו שזכור הוא פסוק שביעי וכו' מופיעים בפירוש הרוקח על התורה, וזכר כתב הנ"ח קנבסקי בהקדמתו לפירוש הרוקח עה"ת שהרבה מרמזי בעל הטורים מקורם בפירוש הרוקח).

(ובחומש מהדורת נטר (וויז תר"ט) העירו על דברי בעל הטורים וכתבו: 'כן היה במסורתנו', ובפשוט לא מובן מדוע העירו כן אחר שחילקו כמו החלוקה המוטעית בפסוק **לֹא יִהְיֶה לְךָ** הוא פסוק בפני עצמו, שהרי לפי זה פסוק **זְכוֹר** הוא אכן פסוק שביעי מתחילת הדברות. ונראה שמחמת שנדפסו בעל הטורים 'זה הפסוק' ו'מתחיל בו' וכו' טעו לחשוב שכוונתו שפסוק זה הוא פסוק ז' במנין פסוקי הפרקים, בעוד שבאמת הוא פסוק ח', ולא הבינו שכוונתו למנין פסוקי עשרת הדברות. ולכן העירו כן, אמנם זו כמובן טעות, וחלוקת הפרקים הומצאה רק סמוך לזמנו של בעל הטורים, ולא היתה נפוצה בזמנו כלל, וברור שלא כיוון אליה).

¹ סד המובאות לעיל (פרק ח').

² ויש להעיר, שאע"פ שהחזקוני נקט, ע"פ הספרים שהיו לפניו (שבזמנו כבר הוטעם כן בחלק מהספרים, וכמו שמוכח מכמה כתבי יד הסמוכים לזמנו שכבר מצייה בהם הטעמה זו), שתיבת **עֲבָדִים** מוטעמת ברביעי, מכל מקום נראה מדבריו שחילק את הפסוקים כהוגן שבטעם העליון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת **עֲבָדִים**, ובטעם התחתון בתיבת **פְּנֵיָהּ**.

שהנה בראש דבריו כתב שבשבעות **קורין כל דברת לא יִהְיֶה לְךָ וכל דברת זְכוֹר** בנגינות הגדולות לעשות כל אחת מהן פסוק אחד, ומשמע מזה שבטעם העליון הפסוק מתחיל מ'**לֹא יִהְיֶה לְךָ**', ולא מ'**אֲנֹכִי**', ומשום כך כתב שקוראים 'כל דברת לא יִהְיֶה' בנגינה גדולה, ולא כתב שקוראים 'כל דברת אֲנֹכִי ולא יִהְיֶה' בנגינה גדולה. ועוד, שבזמנו קראו בשבעות עם תרגום, כמו שכתב בדבריו, ובקריאה עם תרגום חלוקת הפסוקים בכל המחזורים היא לעשרה פסוקים שכל דיבור בפסוק בפני עצמו, כמבואר לעיל (בראש פרק י').

אך מסוף דבריו נראה שקרא את שני הדברות הראשונות כפסוק אחד, שכתב 'גם בדברות אֲנֹכִי ולא יִהְיֶה לְךָ יש נגינה גדולה לעשותן שתיהן פסוק אחד לזכרון שבדבור אחד נאמר, כיצד וכו'', ולכאורה דבריו קשים מראשם לסופם (ובכך הקשה כן רד"ה, ותיירץ שהם טעמים לזכרון בעלמא ולא לקריאה כלל, ותיירצו דחוק מאד).

ונראה שכוונת החזקוני בסוף דבריו אינה לחיבור שני הדברות הראשונות בטעם העליון, אלא לחיבור שני הדברות הראשונות בטעם התחתון, והיינו שבטעם התחתון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת **פְּנֵיָהּ**, וממילא הדיבור הראשון ותחילת הדיבור השני מחוברים בפסוק אחד, וקרא לזה 'נגינה גדולה' ע"פ דרכו שאין זה שם כולל למערכת העליון או התחתון, אלא בכל אחת מהמערכות יש פסוקים בנגינות גדולות ויש פסוקים בנגינות קטנות (עיי' לעיל הערה כ"ב), וכך לא קשים דבריו מראשם לסופם, שבראש דבריו דיבר על מערכת הטעם העליון, ולכן כתב שהפסוק מתחיל מ'**לֹא יִהְיֶה לְךָ**', ובסוף דבריו דיבר על מערכת הטעם התחתון, ולכן כתב שפסוק **אֲנֹכִי** מחובר בפסוק אחד עם

³ כ"ה בכ"י ששון 507, עיי' לעיל הערה נ"ז. אמנם, יש לציין, שאע"פ שעל כל פסוקי התחתון שיש בהם הטעמה כפולה, מוסר איזה מהם שייך לתחתון, גם בשמות וגם בדברים, על הפסוק **לֹא תרצח** לא מוסר כלום, לא בשמות ולא בדברים, וכנראה הוא לרוב פשיטותו, משום שבטעם התחתון שהוא ע"פ חלוקת הפסוקים הרגילה לא יתכן פסוק עם שתי תיבות בלבד (כמובא לעיל הערה ט"ז).

⁴ וזהו הנוסח המופיע בכתבי היד הקדומים שנכתבו לפני כאלף שנה: כתב יד לינגרד B 19a שנכתב בשנת ד' אלפים תשס"ט (1009). כתב יד ששון 507, כתב יד ששון 1053, כתב יד לונדון 4445, שנכתבו במאה העשירית למניינם, לפני למעלה מאלף שנה (ואין אנו מוצאים בכתבי היד העתיקים את שאר הנוסחאות, דבר המעיד שנוסחאות אלו אינן נוסחאות קדומות, אלא נוסחאות שנוצרו במשך השנים).

כמו כן, כן הכריע האור תורה שמוחא את גרסת הרביעי וקיים רק את האתנחתא וסוף פסוק, כנראה ע"פ רוב הנוסחאות שהיו לפניו, וכתב האור תורה בהקדמתו שהגהותיו נעשו ע"פ עשרה כתבי יד או יותר, וחלקם בני חמש מאות או שש מאות שנה לפניו (והדפיס ספרו לפני כארבע מאות שנה (בשנת שע"ח), וא"כ כתבי היד בני תשע מאות או אלף שנה).

⁵ ויש סופרים שתיעדו את מנהג הקריאה שלא חילק בין הטעם העליון לתחתון בפסוק ראשון, ומשום כך אנו מוצאים ספרים שיש בהם רק טעם אחד בלבד בפסוק הראשון, כמו בכתב יד פריס 19, וכן העיד רד"ה שמוטעם כן בחומש ישן שתחת ידו ובחומש סונצינו רמ"ח.

וכן מהר"י חביב, רמ"ע מפאנו, שו"ת הלכות קטנות (ס"ז ע"ב), ושו"ת בני יהודה (ח"ב ס"ב כ"ו), נקטו ע"פ הספרים שהיו לפניו, שבפסוק הראשון אין הטעמה כפולה (ומדברי רמ"ע מוכח שהיו לפניו גם ספרים שהטעימו את הפסוק הראשון בהטעמה כפולה גם בפסוק ראשון, אלא שלא נקט כן).

וכן המשאת בנימין הזכיר שיש ספרים שמוטעימים בפסוק ראשון רק טעם אחד.

⁶ ובפירוש הרוקח על התורה כתב שיש ט' תיבות בפסוק **אֲנֹכִי**, ולכאורה נראה שחילק כמו החלוקה המוטעית שהפסוק נגמר בתיבת **עֲבָדִים**, שהלא לפי החלוקה המקורית שפסוק **אֲנֹכִי** נגמר רק בתיבות **עַל פְּנֵיָהּ** יש בפסוק הרבה יותר מט' תיבות (ובפשוט מנה התיבות אינו לפי הטעם העליון המחלק לפי הדברות, אלא לפי חלוקת הפסוקים הפשוטה).

אך באמת לפי מה שהוכח לעיל (הערה מ"ב) שהרוקח מנה כפסוק בפני עצמו כל מקום שיש סוף פסוק בין בעליון ובין בתחתון, מיושב מנין ט' תיבות בפסוק **אֲנֹכִי**, כיון שתיבת **עֲבָדִים** אכן מוטעמת בסוף פסוק בטעם העליון. וכיוצא בזה בבעל הטורים כתב על פסוק **זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת**: זה הפסוק שביעי ומתחיל בו וכו' וה' תיבות בפסוק זכור וכו'. עכ"ל. ולכאורה נראה מדבריו שחילק כמו החלוקה המוטעית שפסוק **אֲנֹכִי** נגמר בתיבת **עֲבָדִים**,

למעשה, הטעמה זו נתקבלה ברוב הדפוסים, ועקב כך נפוצה בקרב הקוראים⁵⁰, אע"פ שהקוסיות על הטעמה זו חזקות מאד, וההוכחות מעידות שאין זו ההטעמה המקורית. ונראה פשוט שראוי ונכון לשוב להטעמה המקורית שיצאה מידי בעלי המסורה⁵¹.

יב. הצגת עשרת הדברות בשלמותן בחלוקתן הנכונה:

עשרת הדברות שבפרשת יתרו בטעם עליון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני לא תעשה לך פסל | וכל-תמונה אשר בשמים | ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים | מתחת לארץ לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשומרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו ששת ימים תעבד וטעם שבת | ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובעדך ואמתך ושורך וחמרך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך וזכרת כי עבד היית | בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-פני צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך באשר צוה יי א-להיך למען | יאריכון ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: ולא תנאף: ולא תגנב: ולא תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת יתרו בטעם תחתון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא-יהיה לך אלהים אחרים על-פני: לא-תעשה לך פסל | וכל-תמונה אשר בשמים | ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים | מתחת לארץ לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי: ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשומרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו: ששת ימים תעבד וטעם שבת: ויום השביעי שבת ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובעדך ואמתך ובבהמתך וגרך אשר בשעריך: כי ששת-ימים עשה יי את-השמים ואת-הארץ ואת-הים ואת-כל-אשר-בם וינח ביום השביעי על-פני ברוך יי את-יום השבת ויקדשהו: כבוד את-אביך ואת-אמך למען יאריכון ימך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח⁵² ולא תנאף⁵³ ולא תגנב⁵⁴ ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן בטעם עליון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני לא תעשה לך פסל | וכל-תמונה אשר בשמים | ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים | מתחת לארץ לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשומרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו באשר צוה יי א-להיך ששת ימים תעבד וטעם שבת | ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובעדך ואמתך ושורך וחמרך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך וזכרת כי עבד היית | בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-פני צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך באשר צוה יי א-להיך למען | יאריכון ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: ולא תנאף: ולא תגנב: ולא תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן בטעם תחתון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא-יהיה לך אלהים אחרים על-פני: לא-תעשה לך פסל | וכל-תמונה אשר בשמים | ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים | מתחת לארץ לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך א-ל קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי: ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשומרי מצותי: לא תשא את-שם יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: וזכור את-יום השבת לקדשו באשר צוה יי א-להיך ששת ימים תעבד וטעם שבת: ויום השביעי שבת ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ובעדך ואמתך ושורך וחמרך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינוח עבדך ואמתך כמוך: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-פני צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך באשר צוה יי א-להיך למען | יאריכון ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח⁵⁵ ולא תנאף⁵⁶ ולא תגנב⁵⁷ ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

וכן כתב הרב אליהו לוי (בגליון 'היבטים לשוניים בפרשת יתרו', ובגליון 'היבטים לשוניים בפרשת ואתחנן').

וכן כתב יוסף עופר (במאמרו 'הטעם העליון והטעם התחתון בעשרת הדיברות' דף שבועי בהוצאת אונ' בר אילן מס' 238).

וכן הדפיס אהרן דותן (בתנ"ך 'עדי' שיצא לאור על ידו).

נודה בזאת לכותבי המאמרים הנ"ל שנעזרנו רבות בדבריהם, וכן לספריות השונות שנעזרנו בספריהם, ולשאר המסייעים המגיהים והמתקנים, אשר אי אפשר לפורטם כי רבים הם, שסייעו לכתיבת מאמר זה בעצה ותושיה, כל אחד בשמו הטוב יבורך.

⁵⁰ ברוב הספרים הצד"י מנוקדת בפתח בטעם התחתון, אך בכתבי היד הטברנים המובהקים הצד"י בקמץ גם בטעם התחתון, והוא קמץ בטפחא.

דיבור 'לא יהיה לך'. וממילא מוכח מדבריו שחילק את הפסוקים כהוגן.

⁵¹ גם בשולחן ערוך הרב ובביאור הלכה (סימן תצ"ד), כשבאו לפרט את טעמי העליון והתחתון, פירטו זאת ע"פ הדפוסים שהיו בזמנם שמופיע בהם נוסח זה.

⁵² כל מומחי המסורה כיום, מסכימים לדעה זו שתיבת 'עבדים' מוטעמת בטעם העליון בסוף פסוק, ובטעם התחתון באתנחתא.

כן כתב הרב מרדכי ברויאר ז"ל (בספרו 'כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא' עמ' 56-67, וכן הדפיס בתנ"ך שיצאו לאור על ידו).

וכן כתב הרב דוד יצחקי (במאמרו 'אור חדש על טעמי עשרת הדיברות', הודפס בסוף ספר לוח ארש להיעב"ק מהדורת אצורני).

וכן כתב הרב יעקב לויפר (בשלושת מאמריו 'טעם עליון וטעם תחתון', פורסמו ב'המודיע' בתאריכים ה' בסיון, כ"ב בסיון, כ"ט בסיון תשס"ז).